

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ

**IV. ULUSLARARASI
ŞEYH ŞA'BÂN-I VELÎ SEMPOZYUMU**

-HANEFÎLİK-MÂTURÎDÎLİK-

05-07MAYIS 2017

CİLT 2

Kastamonu Üniversitesi
IV. Uluslararası
Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu
-Hanefilik-Mâturîdîlik-

EDİTÖRLER

Yrd. Doç. Dr. Cengiz ÇUHADAR

Yrd. Doç. Dr. Mustafa AYKAÇ

Arş. Gör. Yusuf KOÇAK

(Kastamonu Üniversitesi, Türkiye)

ISBN: 978-605-4697-06-9 (Tk)

978-605-4697-08-3 (2.c)

Aralık 2017, Kastamonu

Baskı: Kastamonu Üniversitesi Matbaası

Eserde yayımlanan bildiri metinlerinde ileri sürülen görüşlerin
ilmî ve hukuki sorumluluğu bildiri sahiplerine aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Her hakkı saklıdır.

ABDULLAH B. AHMED B. HANBEL'İN *ES-SÜNNE* ADLI ESERİ EKSENİNDE HANBELİLERİN EBU HANİFE TASAVVURU

Muhyettin İĞDE¹

Özet

Ehl-i Hadis çizgisinin önemli temsilcilerinden olan ve İslam düşüncesini derinden etkileyen Hanbelilik, düşünce sistemini rivayetler üzerine temellendiren bir yapılanmadır. Hanbeliler akli kullanmayı ve düşünce sisteminde akli istidlale yer vermeyi en hafif tabirle bidat olarak değerlendirmiş, buna şiddetle karşı çıkmışlardır. Bu nedenle Ebu Hanife (ö. 150/767) ve Hanefiler tarih boyunca Hanbelilerin en çok eleştirdikleri kesimlerin başında yer almıştır.

Hanbeliler, Hanefiliği Mürcie ile özdeşleştirmiş, *Halku'l-Kur'an* ile ilgili görüşleri ve Mihne sürecinde oynadıkları rol nedeniyle de Mutezile ile aynı muameleye tabi tutmuş, Hanefilik eleştirilerini de bu iki nokta üzerinden yapmışlardır. Mesela Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) oğlu Abdullah (ö. 290/903) *es-Sünne* adlı eserinde Ebu Hanife ile ilgili müstakil bir başlık açmış, onu Mürciî ve Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul eden bir Cehmî olarak tanıtmıştır.

Hanbelilerin Ebu Hanife ve takipçilerine yönelik bu tavırları ve eleştirileri tarih boyunca sürmüştür. Bu çalışmada Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in *es-Sünne* adlı eseri bağlamında Hanbelilerin Ebu Hanife ile ilgili bakış açıları ve ortaya konulmaya çalışılacaktır.

HANBALIS' CONCEPT OF ABU HANIFA FROM THE VIEWPOINT OF ABDULLAH B. AHMAD B. HANBAL'S WORK 'AS-SUNNAH'

Abstract

Hanbalism is a doctrine based on narratives and it is one of the most significant representatives of Ahl al-Hadith. The members of Hanbali School (Hanbalis) strongly opposed to mental deduction and considered such an activity as *bidah*. For that reason, Abu Hanifa (d. 150/767) and the members of Hanafi School have been among the groups mostly criticised by Hanbalis.

The members of Hanbali School (Hanbalis) identified Hanafism as Murji'ah and they considered Hanafism being the same as Mu'tazilite due to their views on Halk al-Qor'an and their role in the period of Mihna. These two points make up the main parts of criticisms of Hanbali School. For instance, Abdullah (d. 290/903), the son of Ahmad b. Hanbal (d. 241/855), has an exclusive chapter on Abu Hanifa in his book, *as-Sunnah*. In this chapter, he describes Abu Hanifa as a Murjiite and Jahmi who acknowledges the Mu'tazila doctrine that the Qor'an is a being.

These views of Hanbalis and their criticisms to Abu Hanifa and his followers have last throughout history. The purpose of this study is to identify the overview of Hanbalis on Hanafis and lay out the relationship between these two schools throughout history.

Giriş

Hanbelilik, kurucu imam olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel'in görüşleri etrafında oluşan ve ona nisbetle anılan bir mezheptir. Hanbelilik, kurumsallaşma sürecini Ahmed b. Hanbel'in vefatından sonra tamamlayan bir mezhep olmasına rağmen kökleri kurucu imamın yaşadığı dönemin öncesinde de var olan Ehl-i Hadis'e dayanmaktadır.

¹ Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. e-mail: igdemuh13@hotmail.com Tel: 0536 4144835

Düşünce yapısı itibariyle Ehl-i Hadis'e dayanan Hanbelilik, zamanla Ehl-i Hadis'in temsilcisi haline gelmiştir. Yeni düşünce ekollerine ve kişisel yorumu önemseyen Ehl-i Rey'e bir tepki olarak ortaya çıkan Ehl-i Hadis/Ashâbu'l-Hadis, yeni gelişmeler karşısında tevil ve tefsire başvurmadan, hadis merkezli rivayeti esas alarak hüküm vermiş, nassları olduğu gibi kabul edip herhangi bir yorumda bulunmamışlardır.²Ehl-i Hadis'e göre din "delil"den elde edilir. Bu nedenle rivayetlerde gelen bilgilerin içerikleri tartışılmadan, tevil ve tefsir edilmeden olduğu gibi kabul edilir.³

İmâm Âzam Ebû Hanîfe (150/767) ve ona nisbet edilen Hanefî mezhebi, hicri birinci asrın sonlarından itibaren Irak bölgesinde başlayan, daha sonraki yüzyıllarda giderek gelişip yaygınlaşan ve Ehl-i Rey olarak isimlendirilen ekolün önemli temsilcilerindendir. Irak fıkıh ekolünün en bariz özelliği Müslümanların o gün için karşılaştıkları veya çözümünü merak ettikleri meselelere Kur'an ve Sünnet'e dayalı bilginin rey ve içtihatla zenginleştirilmesi suretiyle cevap aranması, akli muhakeme ile dinî bilgi ve hüküm üretme usulüne nasların izin verdiği ölçüde ağırlık verilmesi olmuştur.⁴ İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714) ve Hammâd b. Ebî Süleyman'ın (120/737) başını çektiği bu grubun sonraki süreçteki en önemli temsilcisi Ebu Hanife olmuştur. Ebu Hanife ve taraftarlarının düşünce sistemlerinin merkezine akli düşünceyi yerleştirmesi, itikadi ve fıkhi konulardaki problemlerin çözümünde reyi kullanmaları nedeniyle muhalifleri tarafından kendilerine *Rey taraftarları*, *Kufe Mürciesi* veya *Fukaha Mürciesi* ismi verilmiştir.⁵

Hanefî-Hanbelî İlişkilerinin Tarihsel Zemini

Hanbelî-Hanefî ilişkilerinin zeminini oluşturan temel unsur rey ve hadis karşısında aldıkları konum olmuştur. Bir başka ifade ile sözü edilen iki mezhebin birbirlerine karşı tavrı reye bakış ekseninde oluşmuştur. Bu noktada Hanbelîlerin Hanefîlere bakışını ortaya koyacak en önemli şey Ehl-i Hadis Ehl-i Rey ayırımının anlaşılmasıdır.

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanlar yaşadıkları siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmeler ve dönüşümler ile birlikte yeni sorun ve sorularla da karşı karşıya gelmiş, bunlara çözüm arayışına girmişlerdir. Bu çerçevede bazı gruplar akli ve onunla istidlalde bulunmayı daha fazla kullanmış, kimileri de akla daha az yer vererek nakle ağırlık vermiştir. İslam toplumunda söz konusu bu akli olma ya da rasyonaliteye verilen değere göre iki ana eğilim/damar ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi, akli istidlali öne çıkararak sorunları ona göre değerlendiren Ehl-i Rey; diğeri de İslam'ı ilk ortaya çıktığı ve ilk mensuplarının anladığı biçimde anlayıp koruma iddiasında bulunan, Müslümanları içinde buldukları parçalanmışlıktan kurtararak Müslümanların Asrı Saadette olduğu gibi birlik ve bütünlük içerisinde yaşamalarını sağlamayı amaçladıklarını söyleyen Ehl-i Hadistir.⁶ Temelde nassların anlaşılması ve yorumlanmasıyla ilgili bir meseleden kaynaklanıyormuş gibi görünen bu ayrışmanın etnik, coğrafik, kültürel birçok sebebi bulunmaktadır. Ancak sözü edilen meselelere girmek bu çalışmanın sınırlarını aşacağından bu konulara değinilmeyecektir.

Hicri ikinci asrın ortalarından itibaren teşekkülünü tamamlayan Ehl-i Hadisin ilk dönemlerdeki en önemli temsilcisi şüphesiz İmam Şafî'dir. Nitekim Yahya b. Hassan'ın rivayetine göre Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: "Şafî'ye kadar bizim (yani Ehl-i Hadis'in) hukuki meselelerimize Ebû Hanife'nin ashâbı bakardı. Onlardan ayrı kalamazdık. Şafî, Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in sünneti hususunda insanların en derin anlayışlısı (*efkah*)

² Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik İslami Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 20, 22.

³ İşcan, *Selefilik*, s. 20.

⁴ Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 1.

⁵ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma*, Kitabiyât, Ankara, 2002, s. 39.

⁶ Kadir Gürler, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı: İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği*, Emin Yayınları, Bursa, 2007, s. 83-84.

idi”⁷ Muhammed ez-Za’ferânî (ö. 260/874), Ashab’u’l-Hadis uyuyordu. Şafii onları uyandırdı”⁸ ifadelerini kullanmıştır. Fahreddin Râzî de insanların Şafii’den önce Ashab-ı Hadis ve Ashab-ı Rey olmak üzere ikiye ayrıldıklarını söylemiş, ardından Ashab-ı Hadis’in tanımını yapmış ve yeryüzünde Şafîi ashabından başka bu sıfatla mevşuf hiçbir taifenin olmadığını ifade etmiştir.⁹ Diğer bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel, “Şafîi, ümmeti Muhammed’e Allah’ın bir rahmetidir”,¹⁰ Hilâl b. el-Alâ’ (ö. 280/893) da Ashâbu’l-Hadis Şafii’nin çocuklarıdır, önlerini o açmıştır”¹¹ demiştir. Ehl-i Hadis çevrelerinin bu ve benzeri ifadelerinden de anlaşıldığı gibi Şafii, Ashâbu’l-Hadis’in ilimi ve fikri bir ekol olması sürecinde önemli bir görev ifa etmiştir.¹²

İmam Şafii’den sonraki süreçte Ehl-i Hadis’in oluşumunu tamamlamasında hatta siyasi boyutu daha baskın bir yapıya dönüşmesinde Abbasiler döneminde uygulamaya konulan Mihne politikaları ve Ahmed b. Hanbel’in buna karşı duruşu önemli ölçüde etkili olmuştur. Abbasiler döneminde Halife Memun’un 218/833 yılında uygulamaya koyduğu Mihne politikaları ondan sonraki halifelerden Mutasım ve Vasık döneminde de devam etmiş, ancak Halife Mütevekkil sosyo-politik şartları da göz önünde bulundurarak bu uygulamalara son vermiştir. Mihne sürecinde yaşanan baskı ve zulümler Ehl-i Hadis çevrelerindeki aklı reddeden metin merkezli yapının daha da katı bir şekilde uygulanmasını beraberinde getirmiştir. Bu süreç aynı zamanda Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının yıldızlarının parlamasını, siyasi-itikadi bir mezhep olarak Hanbeliliğin de ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹³

Mihne öncesinde önde gelen hadisçilerden biri olan Ahmed b. Hanbel Mihne’de kazandığı şöhretle birlikte emsallerini geride bırakmıştır.¹⁴ Ahmed b. Hanbel bu süreçte, İsrailoğulları’na gönderilen peygamberlerle, sahabe ve tabiin ile kıyaslanmış, onlarla eşdeğer bazen onlardan üstün görülmüştür. Ahmed b. Hanbel’in Mihne karşısındaki tutumu, Hz. Ömer’in Sakife’de, Hz. Ebû Bekir’in Ridde olaylarında, Hz. Osman’ın şehit edildiği gün ve Hz. Ali’nin Sıffin’deki durumuyla karşılaştırılmış;¹⁵ hadisçilere imam, dine yardımcı, sünnetin savunucusu ve Mihne’ye göğüs geren şahıs olarak görülmüştür.¹⁶ Ahmed b. Hanbel’e karşı teveccüh o kadar ileri gitmiştir ki, ona buğz etmek dinden çıkmak için yeterli bir gerekçe sayılmış, daha ötede o, insanüstü, meleklerle benzer bir varlık olarak tahayyül edilmiştir.¹⁷

Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey ilk dönemlerden itibaren birçok konuda tartışmış, zaman zaman birbirlerinin değerlerini ağır bir dille eleştirerek çatışmış, birbirlerine karşı bazı ithamlarda bulunmuşlardır. Ancak genelde Ehl-i Hadis özelde de Ahmed b. Hanbel’in Mihne

⁷ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzî, *Âdâbu’s-Şafî’î ve Menâkibihi*, thk.: Abdulğani Abdulhalik, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, s. 42.

⁸ Ebû Zekeriya Muhyiddîn b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbu’l-Esmâ’ ve’s-Sıfât*, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, t.y. I, 50.

⁹ Fahreddin er-Râzî, *Menâkibu’l-İmâm eş-Şafîi*, thk.: Ahmed Hicâzî es-Sikâ, Mektebetu’l-Külliyâti’l-Ezheriyye, Kahire, 1406/1986, s. 66, 389.

¹⁰ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Âdâbu’s-Şafî’î ve Menâkibihi*, s. 44.

¹¹ Nevevî, *Tehzîbu’l-Esmâ’ ve’s-Sıfât*, I, 64.

¹² Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, s. 69.

¹³ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Muhyettin İğde, *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 32-86.

¹⁴ Ziaul Haque, “Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad”, *Hamdard Islamicus*, 8 (3), 1985, s. 67; Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviyye Olgusu*, Ankara Okulu, Ankara, 1999, s. 66-67.

¹⁵ Ebu’l-Hüseyin Muhammed b. Ebî Ya’lâ el-Ferrâ’, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, thk.: Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin, Mektebetü’l-Ubeykân, Riyad, 1425/2005, I, 28-29, 35-39; Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ’*, thk.: Şuayb el-Arnaût, Müessesetu’r-Risale, Beyrut, 1402/1982, XI, 201; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XVIII, 71; İmadduddîn Ebû’l-Fidâ’ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze, 1419/1998, XIV, 406; Haque, “Ahmad Ibn Hanbal”, s. 67.

¹⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk.: Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, 1422/2001, VI, 90-91.

¹⁷ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ’*, XI, 211.

sürecinde elde ettiği konumla birlikte bu tartışmaların dozu daha da sertleşmiştir. Bundan sonraki süreçte Ehl-i Hadis-Hanbeliler, Hanefiler başta olmak üzere kendilerinin dışında kalan bütün grupları ötekileştirmiş, kendilerini Ehli Sünnet'in tek temsilcisi olarak kabul etmiş, bunun dışında kalan grupları bidatçilikle suçlamışlardır.¹⁸ Bu noktada ellerindeki *cerh ve tadil* silahını kullanmaktan da çekinmemişlerdir.¹⁹ En azından Ahmed b. Hanbel'le birlikte Ehlü'l-Hadis'in çok daha siyasallaştığı, radikalleştiği ve içe kapanıcı tavrın kendisini daha fazla hissettirdiği söylenebilir.²⁰

es-Sünne'de Ebu Hanife'nin Ele Alınışı

Hanbeliler büyük çoğunlukla naslardan bağımsız reye, akli istidlale ve kişisel yorumlara karşı çıkmış, bunları bilgi kaynağı olarak kabul ettikleri için Ebu Hanife başta olmak üzere Rey Taraftarları'nı eleştirmiş, onları "sünnetin düşmanları" olmakla itham etmişlerdir.²¹ Hadis taraftarlarının önde gelen Tabakât yazarlarından Fesevi, rey kullanmayı, yani akli yürütme ve kıyası esir çocuklarının işi olarak tanımlayan bir rivayeti zikreder. Ardından Süfyân'a ait şu yorumu aktarır: "Biz bu hadis üzerine düşündük ve anladık ki Medine de reyi ilk konuşan Rebî'a, Kufe de Ebû Hanife, Basra da Osman el-Bettî'dir. Bunların üçü de esir çocuklarıdır."²² Ehl-i Hadis'e göre Ehli Rey, Ebu Hanife'ye tabi olan Sünnet ve hadis düşmanı kimselerdir. Bunlar Hz. Peygamberin ve ashabının sözlerini terk etmiş Ebu Hanife'nin sözlerine tabi olmuş ve onun dinini kendilerine din edinmişlerdir.²³

İlk dönem kaynaklarının önemli bir kısmında olduğu gibi Ahmed b. Hanbel ve ilk Hanbelilerin eserlerinde Ebu Hanife özelinde Ehl-i Rey çok sert bir şekilde eleştirilmiş hatta din dışı kabul edilmiştir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, üçüncü yüzyıl Ehl-i Hadis'inin itikadi görüşlerini ortaya koyan ve Kaderiyye, Cehmiyye, Rafıza, Havâric gibi mezheplere reddiye niteliği taşıyan *Kitâbü's-Sünne* adlı bir eserinde hem babasının hem de kendisinin derlediği rivayetlere yer vermektedir.²⁴ Bu eser ilk dönemde telif edilmesinin yanı sıra Ahmed b. Hanbel'in oğlu aynı zamanda ilk talebesi olan Abdullah b. Hanbel tarafından yazılmış olması açısından önemlidir. Eser Ehl-i Hadis arasında yaygın olan *Kitâbu's-Sünne*'ler başta olmak üzere aynı çevrelerce yazılan birçok akaid kitabına kaynaklık etmiştir.²⁵

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in *es-Sünne* adlı esereinde en çok üzerinde durulan konulardan biri, "Kur'an'ın mahlûk olmadığı"dır. Bu konuda Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia eden kimseler ve Ehl-i Hadis çevrelerinin bunlara cevapları zikredilmiştir.²⁶ Eserde dikkat çeken önemli bir husus, Abdullah'ın "*Mâ Hafıztu 'an Ebî ve Ğayrihi Mine'l-Meşâyihî fi Ebî Hanîfe*" şeklindeki başlığıdır. Burada Ebû Hanife bir Mürciî ve Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul eden bir Cehmî olarak tanıtılmakta, Ehl-i Hadis ve ona yakın çevrelerin Ebû Hanife hakkındaki eleştirileri zikredilmektedir.²⁷ Burada zikredilenlerden hareketle, Ebû Hanife örneğinde Ehl-i Rey karşıtlığının izlerini bulmak mümkündür.

¹⁸ Hâlid Kebîr 'Allâl, *Safahâtün min Târîhi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a bi Bağdâd (200-500/815-1106)*, Matba'atu Hûme, Cezair, t.y., s.10-11; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 71-72.

¹⁹ Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde, "Halk-ı Kur'an Meselesi Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Tadil Kitaplarına Tesiri" çev.: Mücteba Uğur, *AÜFD*, 20 (1), 1972, s. 311; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 70.

²⁰ İşcan, *Selefilik*,

²¹ Ebû Muhammed Harb b. İsmail b. Halef el-Kirmânî, *Mesâilu Harb min Kitâbi'n-Nikâh ila Âhiri'l-Kitâb*, haz.: Fâyiz b. Ahmed b. Hâmid b. Hâbis, Mekke, 1422, III, 977, 984.

²² Ebu Yûsuf Ya'kûb İbn Sufvân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, thk: Halil Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1981, III, 134; Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto Yayınları, Ankara, 2012, s. 55.

²³ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 220.

²⁴ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, thk.: Muhammed b. Said b. Sâlim el-Kahtânî, Dâru İbn Kâyyim, ed-Dammâm, 1406/1986.

²⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, 65-66.

²⁶ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 132-179.

²⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 180-229.

Makalat türü eserlerinin pek çoğunda Ebu Hanife'ye Mürcii görüşler veya mezhepler içerisinde yer verilmekte, Ebu Hanife'ye yöneltilen eleştiriler çoğunlukla Mürcie ile irtibatı üzerinden kurgulanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda Hanefiliğin Mürcie ile ilişkisi sürekli gündeme gelmiştir.²⁸ Sonraki süreçte Mürcie kavramıyla ilgili İslam toplumunda oluşan olumsuz intibadan Ebu Hanife ve taraftarları da etkilenmiş, özellikle Ehl-i hadis tarafından ciddi eleştirilere tabi tutulmuştur. Ahmed b. Hanbel de 'Ashabu'r-Re'y hükmetti ki ne namaz ne zekât ne de farzlardan biri imana dahildir.'²⁹ sözleriyle Ehlü'r-Re'y kavramı altında Mürciiliği anlatmıştır.

Hanbeliler tarafından "Hadis düşmanı", re'y sahibi ve "esir çocuğu" olarak nitelendirilen Ebu Hanife'nin aynı zamanda aşırı bir Mürcii, Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikrini ilk defa dile getiren kişi olduğu söylenmiştir.³⁰ Rivayete göre İbn Mübarek'in yanında bulunan bir şahıs, Ebu Hanife sultana karşı çıkmayı uygun bulan bir Mürcii idi deyince İbni Mübarek bunu inkâr etmemiştir.

İbn Ebi Leyla'nın söylediği iddia edilen bir beyitte de Ebu Hanife şöyle anılmaktadır:

"Mürciileri ve görüşlerini kınadım
Ömer b. Zer ve İbnu Kays el-Mâsır'ı
Ve hiç hoşlanmadığımız Uteybe ed-Debbâb'ı
Ve tabi kötü Şeyh, kâfir Ebu Hanife'yi."³¹

Ancak az da olsa Ebu Hanifenin Mürcii olmadığına hatta onun başkalarını *irca* ile suçladığına dair rivayetleri de görmek mümkündür. İshâk b. İsa et-Tabbâ'dan gelen bir rivayette Ebu Hanife'nin *irca*'ya düşmanlıkla bilindiğini söylemiştir.³² Yine Ebu Hanife'nin Said b. Cübeyr'i Mürcii olmakla itham ettiği belirtilmiştir.³³

Mihne sonrası süreçte *halku'l-Kur'ananlayışını* benimseyenlere karşı yazılan reddiyelere baktığımızda Mihne'nin yürütücüsü olan şahıslar, hatta genel olarak Ehl-i Rey³⁴ genellikle Cehmî olarak kötülenmiştir.³⁵

Ahmed b. Hanbel'e göre, biri Mürcie'den, diğeri ise Mutezileden bir grup olan Ashâbu Ebî Hanife ve Ashâbu Amr b. Ubeyd, Cehm in Allah'ın mahiyeti hakkındaki görüşünü kabul etmiştir.³⁶ Ehl-i Hadise mensup şahıslardan biri olan Hâzım et-Tafâvî'ye göre Ebu Hanife Horasan'dan getirdiği Cehm'in kitaplarıyla amel ediyordu.³⁷ Yine Ebu Hanife'nin öğrencisi olan Ebu Yusuf'un da onun Cehmi olduğunu kabul ettiği, Ebu Hanife'yi soran birine "Ne yapacaksın ona Cehmî olarak öldü" dediği rivayet edilmektedir.³⁸

Halku'l-Kur'an fikrinin ortaya çıkışı ve bunun savunucularının kimler olduğu ilk dönemden itibaren tartışılmıştır. Ebu Yusuf'un ilk defa Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen kişinin Ebu Hanife olduğunu söylediği belirtilmiştir.³⁹ İsmail b. Hammâd b. Ebî Hanife, "Halku'l-Kur'an'ın Ebu Hanife ve atalarının dini olduğunu" ileri sürmüştür.⁴⁰ Ebu Hanife'nin Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü savunduğunu duyan Hammâd'ın ona "Kâfir" ve "Zındık" demiştir.⁴¹ Süfyan es-Sevrî'den gelen bir rivayete göre Hammâd b. Ebî Süleyman ona şöyle

²⁸ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu, Ankara, 2013, s. 115.

²⁹ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, s. 112. İşcan *Selefilik*, s. 120-121

³⁰ Bkz. İbn Hibban, *Kitabu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, c. III, s. 72; İşcan *Selefilik*, s. 120-121

³¹ Bkz. Muhammed Zahid Kevserî, *Te'nibu'l-Hatîb alâ mâ Sâkahu fî Tercümeti Ebi Hanife mine'l-Ekazib*, Beyrut 1981, s. 87.

³² Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 203.

³³ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 202-203.

³⁴ İşcan *Selefilik*, s. 121

³⁵ Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (17), 2010, s. 104.

³⁶ Sönmez Kutlu, *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, Kitâbiyât, Ankara, 2007, s. 64

³⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 183.

³⁸ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 181.

³⁹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 183.

⁴⁰ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 182.

⁴¹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 184.

söylemiştir: “Git o kâfire -yani Ebu Hanife’ye- de ki şayet Kuran mahlûktur diyorsan bize yaklaşma.”⁴²

Cehmilik üzerinden Ebu Hanife ile Hariciler arasında bir irtibat kurulmaya çalışılmıştır. Fadl b. Cafer’den gelen bir rivayete göre Ebu Cafer b. Süleyman şöyle söylemiştir: “Vallahi Ebu Hanife Bişr b. Musa’nın re’yini kabul eden Kâfir bir Cehmî idi. Bişr b. Musa da Haricilerin görüşünü kabul etmekteydi”⁴³

Ebu Hanife’nin Kur’an’ın yaratılmış olduğu görüşünden vazgeçtiğine dair bazı rivayetlere karşı adeta önlem alındığı görülmekte, bu konuda *takiyyenin* devreye konulduğu görülmektedir. Bu konuda Amr b. Hammâd b. Ebî Hanife’den gelen bir rivayet zikredilmektedir. Buna göre İbn Ebî Leylâ Ebu Hanife’ye birini göndererek ondan Kur’an’ın mahlûk olduğu görüşünden tövbe etmesini istemiş, Ebu Hanife de bunu kabul etmiştir. Ebu Hanife’nin oğlu Hammâd babasına “bunu nasıl yaptın” diye sorduğunda o *takiyye* yaptığını söylemiştir.⁴⁴

Ebu Hanife ile ilgili ithamlar onun Mürcii ya da Cehmi olduğu ile sınırlı kalmamış, onun re’y ile hareket ettiği, fetvalarının Yahudilerin fetvalarıyla benzeştiği, onun dine zarar verdiği, din ile savaştığı, hatta onun müşrik olduğu da ifade edilmiştir. Süfyân es-Sevrî Ebu Hanife’nin Nebâtî olduğunu işleri de kendi re’yine göre düzenlediğini söylemiştir.⁴⁵ Yine Süfyân’ın “Allah bizi Araplaşan Nebatilerin şerrinden korusun” dediği rivayet edilmiştir.⁴⁶ Onun domuz etinin yenmesinde bir sakınca görmediği,⁴⁷ içkinin de helal olduğunu söylediği⁴⁸ iddia edilmiştir. Ebu Hanife’nin *ümmü’l-Veledede* iddet bekleme zorunluluğu olmadığına dair fetvasına karşılık Süfyân es-Sevrî, bunun Yahudilere ait bir fetva olduğunu belirtmiştir.⁴⁹ Mâlik b. Enes’in Ebu Hanife’yi kötü bir şekilde anarak “o dinle savaştı. Din ile savaşı dinden değildir” dediği rivayet edilmiştir.⁵⁰ Evzai’den gelen bir rivayette Ebu Hanife’nin İslam’ın bağlarını düğüm düğüm çözdüğü⁵¹ bir başka rivayette de İslam’da doğan en kötü kişilerin Ebu Hanife ve Ebu Müslim olduğunu söylemiştir.⁵² Süfyân es-Sevrî de İslam’a Ebu Hanife’den daha zararlı kimsenin olmadığını ileri sürmüştür.⁵³

Bunlarla da yetinilmemiş Ebu Hanife’nin uğursuz veya uyuz olduğu da ifade edilmiştir. Ebû Bekir b. Zenceveyh’ten gelen bir rivayete göre Evzâi Beyrut’ta olduğu bir sırada kızarak, “İslam’da Ebu Hanife’den daha uğursuz bir çocuk doğmamıştır” demiştir.⁵⁴ Selâm b. Mutî’den gelen bir rivayette şöyle denmektedir. “Biz mescidi haramda Eyyûb es-Sahtiyânî ile birlikteydik. Ebu Hanife es-Sahtiyânî’yi görünce ona yöneldi. Eyyûb es-Sahtiyânî onu gördüğünde arkadaşlarına kalkın onun uyuzluğu bize bulaşmasın diye seslendi.”⁵⁵ Şerik b. Abdillâh’a göre Kufe’nin dörtte birinin şarapçı olup şarap alıp satması onların Ebu Hanife’nin sözleriyle konuşmasından daha hayırlıdır. Yine Şerik Ebu Hanife’nin ashabının Müslümanlara Kumlu tüccarların hırsızlarından daha zararlı olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁶

Ebu Hanife’ye yönelik kin zaman zaman ona beddua etmek şeklinde de dışa vurulmuştur. Hammâd b. Zeyd’e Ebu Hanife’nin öldüğü haberi verilince “onu yerin altına

⁴² Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 184.

⁴³ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 209.

⁴⁴ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 183.

⁴⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 197.

⁴⁶ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 198.

⁴⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 206.

⁴⁸ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 207.

⁴⁹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 194.

⁵⁰ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 199.

⁵¹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 186, 187.

⁵² Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 187.

⁵³ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 195.

⁵⁴ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 187, 188, 189, 197.

⁵⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 188-189.

⁵⁶ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 203.

sıkıştırana şükürler olsun” demiştir.⁵⁷ Süfyân es-Sevrî’nin de “Allah onun kabrine ateşten bir çember düşürsün” diyerek beddua etmiştir.⁵⁸ Ebu Hanife’ye yönelik bu tavır sadece onunla sınırlı kalmamış, onunla görüşen kimselerin de suçlandığı görülmüştür.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel’in *es-Sünne*’sinde Ebu Hanife işlediği bu günahlardan dolayı defalarca tövbeye davet edilmiştir. Bu rivayetlere göre Ebu Hanife İslam’dan⁵⁹ Kur’an’ın mahluk olduğu meselesinden,⁶⁰ zındıkların görüşlerinden,⁶¹ küfründen⁶² dolayı defalarca tövbeye davet edilmiştir.

Sonuç Yerine: Ebu Hanife’ye Yönelik Eleştirilerin Sebepleri

Ehl-i Hadis’in ve özellikle Hanbelilerin Ebu Hanife’ye yönelik bu ve benzeri ithamlarının arka planında yatan en önemli sebeplerden biri tarihsel süreçte Ehli Hadis-Ehl-i Rey arasındaki mücadelede yatmaktadır. Her iki ekolün ortaya çıktığı ilk dönemden itibaren taraflar birbirlerini çeşitli şekillerde suçlamış, adeta karalama kampanyaları düzenlemişlerdir. Ancak burada sorulması gereken en önemli soru şudur: Hicrî üçüncü yüzyılın hadisçilerinin bir önceki asırda yaşayan Ebu Hanife’yi hedef almalarının sebebi nedir? Neden hedefteki isim Ebu Hanife olmuştur? Çünkü Selefe ittiba söylemini esas alanlar, selef ve eser karşıtı düşüncenin İslâm dünyasındaki en önemli temsilcisinin Ebu Hanife olduğu üzerinde neredeyse söz birliği etmişlerdir.⁶³

Ehl-i Rey’in en önemli temsilcilerinden biri olan Ebu Hanife aynı zamanda Mürcie’nin de en önemli isimlerindedir. *Kufe Mürciesi*’nin fihhi ve itikadi alanlardaki imamı olan Ebu Hanife ve talebeleri Mürcii fikirlerin geliştirilmesinde önemli katkıda bulundular.⁶⁴ İlk dönemlerde Mürcii olmak aynı zamanda Hanefi olmak anlamına gelmekteydi.⁶⁵ Ebu Hanife özellikle Doğu’daki Mürcie’nin itirazsız lideridir.⁶⁶ Bu nedenle ilk dönemlerden itibaren Ehl-i Hadis tarafından yazılan eserlerde Ebu Hanife Mürcie’nin bir mensubu ve önderi olarak görülmüş, reyiyle hükmettiği ve irca’ fikrini benimsediği için sert bir şekilde eleştirilmiştir.⁶⁷

Ehl-i Hadis’in Ebu Hanife ve taraftarlarına yönelik tavrı Mihne sürecinde yaşanan olaylar nedeniyle daha da sertleşmiştir. Özellikle Ebu Hanife’nin Kur’an’ın mahlûk olduğunu kabul ettiğine, hatta ilk defa “Kur’an Mahluk”tur görüşünü savunan kişi olduğuna dair görüşler Ehli Hadis’in tepkilerinin artmasına neden olmuştur. Nitekim Ebu Hilal Askeri (400/1009), bir soruya "Kur'an mahlûktur" diyerek cevap veren Ebu Hanife (150/767)’nin konuyla ilgili ilk görüş beyan eden kişi olduğunu söylemektedir.⁶⁸ Yine Ebu Haşim Cübbâî’den nakledilen bir rivayette de bu konunun Ebu Hanife ve öğrencileri zamanında ortaya çıktığını belirtmektedir.⁶⁹

Mu’tezile mensuplarının genellikle fihhi konularda Hanefi mezhebine mensup olmaları,⁷⁰ Mihne uygulamalarında aktif rol alan kadıların büyük kısmının Hanefi olmaları bundan sonraki süreçte Ebu Hanife ve taraftarlarının hedef alınmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim Ümit, Kadı Ebû Yusuf’tan sonra Hanefilerin kadılık ve benzeri görevler almaya başladıklarını, Mihne döneminde aktif rol alan kadıların çoğunun Hanefi olduğunu

⁵⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 202.

⁵⁸ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 196-197.

⁵⁹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 192.

⁶⁰ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 182.

⁶¹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 193, 210.

⁶² Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-Sünne*, I, 193-194, 210.

⁶³ İşcan *Selefilik*, s. 120.

⁶⁴ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 39

⁶⁵ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 132-133

⁶⁶ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 115.

⁶⁷ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 39.

⁶⁸ Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Evâil*, Dâru’l-Beşîr, Tanta, 1408, s. 369; Osman Aydın, “Kur’anın Yarattığı Meselesi ve Mu’tezile’nin Tarihi Seyrindeki Yeri I”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 3 (9), 2001, s. 49.

⁶⁹ Kâdı Abdulcebbar, Fadlu’l-İ’tizâl ve Tabakâtu’l-Mu’tezile, thk: Fuâd Seyyid, Tunus, 1406/1986, s. 157.

⁷⁰ Mehmet Ümit, “Mihne Sürecinde Hanefiler”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (17), 2010, s. 104.

belirtmektedir.⁷¹ Melchert, *halku'l-Kur'an* doktrininin esas itibariyle Mutezileye değil Hanefilere ait olduğuna dikkat çekmiş, Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey arasındaki mücadelenin bir tezahürü olan Mihne'nin asıl amacının Hanefilere ait -Mutezileye değil- bu doktrini yerleştirmek olduğunu belirtmiştir.⁷² Bütün bu hususlar Cehm b. Safvân'ın, çağdaşı olan Ebu Hanife ve Vâsıl b. Atâ ile fikir alışverişinde bulunduğu ve talebeleriyle münakaşalar yaptığı⁷³ bilgisiyle bir arada düşünüldüğünde Ehl-i Hadis'in Ebu Hanife ve ashabına yönelik Cehmîlik ithamlarının sebebi anlaşılmaktadır.

Bu noktada Ehl-i Hadis-Hanbelilerin Ebu Hanife'ye yönelik sert tutumlarına rağmen onun öğrencisi olan Ebu Yusuf'a daha ılımlı davrandıkları işaret edilmesi gereken önemli hususlardan biridir. Hatta rivayetlerde Ebu Hanife ile Ebu Yusuf karşı karşıya getirilmiş adeta çatıştırılmıştır. *es-Sünne*'de yer alan bazı rivayetlerde Ebu Yusuf, ilk defa "Kur'an mahluktur" diyen kişinin Ebu Hanife olduğunu,⁷⁴ onun Cehmî olarak öldüğünü,⁷⁵ ayrıca onun devlete karşı kılıç kullanmayı mübah gören bir şahıs olduğunu⁷⁶ söylemektedir. Yahya b. Main'den aktarılan bir rivayette, Ebu Hanife'nin Hadis hakkında herhangi bir bilgisi olmayan bir Mürcii olduğu ancak arkadaşı Ebu Yusuf'ta herhangi bir problem olmadığı belirtilmiştir.⁷⁷ İbn Teymiye de Ebu Yusuf'un hocasından daha âlim olduğunu, meşhur olmadan önce Medine'ye gidip hadis öğrendiğini bu nedenle hocasından daha tutarlı olduğunu söylemiştir.⁷⁸ Ebu Yusuf'un Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmediği, hatta günlerce Ebu Hanife ile görüşerek onu ikna etmeye çalıştığı kaynaklarda zikredilen diğer bir husustur.⁷⁹ Kanaatimizce Ebu Yusuf'a yönelik bu yumuşak tavrın muhtemel sebeplerinden biri onun Ahmed b. Hanbel ile olan ilişkisidir. Ebu Yusuf, Ahmed b. Hanbel'in ilk hocalarından biridir. İbn Hanbel'in Oğlu Salih başta olmak üzere onun hakkında yazılan biyografileri bu konunun üzerinde hiç durmazlar. Hallâl, muhtemelen bu duruma işaretle, Ahmed b. Hanbel'in, Ehl-i Rey'in kitaplarını hıfzettiğini ancak bunlara iltifat etmediğini söylemiştir.⁸⁰

Ebu Hanife ile ilgili müşrik, uğursuz, uyuz ve benzeri ithamlara gelince bunlar üzerinde durulmayı dahi hak etmeyen yersiz ve mesnetsiz suçlamalardan ibarettir.

Kaynakça

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, thk.: Muhammed b. Said b. Sâlim el-Kahtânî, Dâru İbn Kâyyim, ed-Dammâm, 1406/1986.

Aydınlı, Osman, "Kur'anın Yarattığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyirindeki Yeri I", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 3 (9), 2001, ss. 45-62.

Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, thk.: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1422/2001.

Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 1-21.

Ebû Hilâl el-Askerî, Hasan b. Abdillâh b. Sehl, *el-Evâil*, Dâru'l-Beşîr, Tanta, 1408.

Ebû Ğudde, Abdu'l-Fettâh, "Halk-ı Kur'an Meselesi Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Tadil Kitaplarına Tesiri" çev.: Mücteba Uğur, *AÜİFD*, 20 (1), 1972.

Fahrüddîn er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Menâkibu'l-İmâm eş-Şâfî*, thk.: Ahmed Hicâzî es-Sikâ, Mektebetu'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire, 1406/1986.

⁷¹ Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", s. 112, 114-121.

⁷² Christopher Melchert, "The Adversaries of Ahmad Ibn Hanbal", *Arabica*, 44 (2), 1997, s. 252-253.

⁷³ İğde, *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s. 41.

⁷⁴ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 183.

⁷⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 181.

⁷⁶ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 182.

⁷⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 226.

⁷⁸ Takiyyüddîn Ahmed b. Abdulhalîm İbn Teymiyye, *Nakdu'l-Mantık*, thk: Abdurrahman b. Hasan Kâid, Dâru Âlemi'l-Fuâd, Mekke, 1435, s. 68-69.

⁷⁹ Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", s. 108.

⁸⁰ Zehebî, *Siyerü'l-Âlami'n-Nubelâ*, XI, 188; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVIII, 69.

Fesevî, Ebu Yûsuf Ya'kûb İbn Sufvân, *el-Ma'rife ve't-Târih*, thk: Halîl Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1981.

Gürler, Kadir, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı: İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği*, Emin Yayınları, Bursa, 2007.

Hâlid Kebîr 'Allâl, *Safahâtün min Târihi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a bi Bağdâd (200-500/815-1106)*, Matba'atu Hûme, Cezair, t.y..

Haque, Ziaul, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", *Hamdard Islamicus*, 8 (3), 1985.

Harb el-Kirmânî, Ebû Muhammed Harb b. İsmail b. Halef, *Mesâilu Harb min Kitâbi'n-Nikâh ila Âhiri'l-Kitâb*, haz.: Fâyiz b. Ahmed b. Hâmid b. Hâbis, Mekke, 1422.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Âdâbu's-Şafi'i ve Menâkibihi*, thk.: Abdulğani Abdulhalik, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.

İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammedb. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ', *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk.: Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 1425/2005.

İbn Kesîr, İmadduddîn Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze, 1419/1998.

İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdulhalîm, *Nakdu'l-Mantık*, thk: Abdurrahman b. Hasan Kâid, Dâru Âlemi'l-Fuâd, Mekke, 1435.

İğde, Muhyettin, *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, İstanbul 2016.

İşcan, Mehmet Zeki, *Selefilik İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

Kâdı Abdulcebbar, Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile, thk: Fuâd Seyyid, Tunus, 1406/1986.

Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma*, Kitabiyât, Ankara, 2002.

Kutlu, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto Yayınları, Ankara, 2012.

Kutlu, Sönmez, *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, Kitâbiyât, Ankara, 2007.

Melchert, Cristopher, "The Adversaries of Ahmad Ibn Hanbal", *Arabica*, 44 (2), 1997.

Nevevî, Ebû Zekerîya Muhyüddîn b. Şeref, *Tehzîbu'l-Esmâ' ve's-Sifât*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviyye Olgusu*, Ankara Okulu, Ankara, 1999.

Özpinar, Ömer, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005.

Ümit, Mehmet, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (17), 2010, ss. 101-130.

Zehebî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, thk.: Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1402/1982.